

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

www.tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova “Qisasi Rabg’uziy” asari nusxalari va ularning matniy-qiyosiy tadqiqi	4
Saydakbarxon Valiyev “Nahju-l-farodis” asarida keltirilgan qirq hadis va ularning qiyosiy-tekstologik tahlili	20
Munavvar Olimova Huvaydoning Navoiy g’azaliga muxammasi xususida	46

ADABIYOTSHUNOSLIK

Abdulhamid Qurbonov “Yusuf va Zulayxo”: farzandlik tuyg’ularining tasviri	60
Rübabə Şirinova “Ədəb əl-bəhs” əsəri	79
Sardor Umarov Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin	91

LINGVISTIKA

Anvarbek Turdialyev Denov tojiklari nutqida qipchoq va qarluq shevalariga xos xususiyatlar	109
Farhad Rahimi Feraği Sözlüğünün Yanlısları Üzerine II	123

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova	
Manuscript Copies of “Qisas al-Rabghuzi” and Their Textual–Comparative Study	4
 Saydakbarxon Valiyev	
Forty hadiths and their comparative-textological analysis presented in the work “Nahju-l-farodis”	20
 Munavvar Olimova	
On Huvaydo’s Mukhammas Based on a Ghazal by Navo’i	46
 LITERATURE	
Abdulhamid Qurbonov	
“Yusuf and Zulaikha”: description of filial feelings	60
 Rubaba Shirinova	
“Adab al-bahs” work	79
 Sardor Umarov	
Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation	91
 LINGUISTICS	
Anvarbek Turdialiev	
Kipchak and Karluk Dialectal Features in the Speech of the Denov Tajiks	109
 Farhad Rahimi	
On the Mistakes of Feraği Dictionary	123

Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin

Sardorbek Umarov¹

Abstrakt

Mazkur maqola o'zbek mumtoz va tasavvuf adabiyotining muhim mavzularidan biri sanalgan futuvvat ilmini yoritishga qaratilgan. Maqolada futuvvatning paydo bo'lishi, kishilik madaniyati tarixidagi o'rni, xususan, islomdan oldingi davrdagi holati, islomdan keyingi tadrijiy takomili va badiiy adabiyotga ta'siri hamda futuvvat g'oyasining badiiy transformatsiyalashuvi Alisher Navoiyning "Xamsa" dostoni qahramonlari misolida poetik tahlil etiladi. Maqolada fatiy bilan so'fiy, darveshlik bilan javonmardlik g'oyalari qiyosiy tadqiq etiladi.

Maqolada futuvvatning tariqatmi yoki oqimmi kabi masalalariga ilmiy izohlar beriladi. Nubuvvat va futuvvat, futuvvat va valoyatning bir-biriga ta'siri, pir va muridlikning futuvvat bilan bog'liq jihatlari, futuvvatning badiiy adabiyotga yaqinlashuvi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: *futuvvat, nubuvvat, oqim, tariqat, so'fiy, darvesh, javonmard, Moniy, zardushtiylik, Avesto, pir va murid.*

Kirish

Dunyo madaniyati va adabiy-estetik tafakkuridagi g'oyaviy-badiiy taraqqiyotning rivoji bevosita tasavvuf adabiyoti va uning o'zagi bo'lmish futuvvat ilmiga ham daxldordir. Asrlar davomida Islom madaniyati bag'rida rivojlangan futuvvat ilmi o'zining mohiyati va ahamiyati bilan tasavvuf ilmining bir bo'lagi sifatida rivojlandi.

Futuvvat so'zining o'zagi arabcha "fatiy" kalimasidan olingan bo'lib, umumiy ma'noda "yosh yigit" degan ma'noni anglatadi. Bu kalima haqida Husayn Voiz Koshifiy shunday deydi: "...fatiy" so'zining yosh yigitga nisbat berilishi haqiqatdir, bundan boshqasi esa majoz, ya'ni ko'chma ma'nodadir. Majoziy ma'noda insoniy fazilatlar nuqtayi nazaridan kamolot chegarasini zabt etgan odamga nisbatan qo'llaydilar. Va majoz deyilishiga sabab shuki,

¹ Umarov Sardorbek Akmalovich – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.

E-pochta: s.umar91@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-5696-5532

Iqtibos uchun: Umarov S.A. 2024. "Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin". *Oltin bitiglar* 4. 91 – 108.

modomiki solik nafs havasi tuzog'ida tabiiy ehtiyojlar bandida ekan, u go'yo go'dakka o'xshaydi, nafs martabasidan taraqqiy etib, dil maqomiga yetishsa, balog'at ostonasidagi yosh o'spirin qabilida bo'ladi. Yosh yigitda qon qaynoq, badan quvvati (jismoniy quvvat) yetarli bo'lganidek, javonmardlarda ham insoniy kamolot (bilan birga) ma'naviy quvvat yetuk darajada bo'ladi va ushbu martabadagi insonga "fatiy" deydilar" [Koshifiy 2011, 9].

Futuvvat tarixiga doir ilmiy asarlar

Tasavvuf va tavhid ilmining bir bo'lagi sanalgan futuvvat ilmi haqida juda ko'plab fikrlar bildirildi. Mazkur ilmga bag'ishlab maxsus futuvvatnoma turkumidagi asarlar yaratildi. Yirik olimlar va allomalar arab, fors tilida bir qancha kitoblar yozishdi. Jumladan, Sullamiyning "Tasavvuf va futuvvat", Qushayriyning "Risola", Sulaymon Uludag'ning "Futuvvat", "Odob ul-futuvvat" (Futuvvatlar odobi), "Orif ul-masrif" (Oriflar foydasi), "Mirsod ul-a'bod" (Bandalarning mushohada qiladigan joyi), "Haqiqat ul-haqiqat" (Haqiqat bog'chalari) risolalarida, Farididdin Attorning "Tazkirat ul-avliyo", Jomiyning "Risolayi sayr", Zariya Isfahoniyning "Zodul axira" (Oxirat ozuqalari), Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomayi sultoni", Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat", Imom Abu Abdurahmon Sulamiyning "Tasavvuf va uning haqiqati haqida muqaddima", Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Tasavvuf haqida tasavvur", Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdullohning "Axloqus solihiy (Yaxshilar axloqi) kabi kitoblarda futuvvatning mazmun-mohiyati va bu sifatga ega bo'lgan kishilarning ta'rifi tilga olinadi. Lekin ularni chuqur bilmasdan turib futuvvatning mazmun-mohiyati, tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi roli va badiiy adabiyotga ta'siri kabi masalalarni aniqlab bo'lmaydi.

Futuvvat ilmining lug'aviy, istilohiy ma'nolari xususida

Futuvvat ilmi haqida birinchilardan bo'lib ilk bor asar yozgan olim – bu Abu Abdurahmon Sulamiydir. Uning ta'riflashicha, futuvvat istiloh sifatida "Allohning amrlariga bo'ysunmoq, go'zal ibodat qilmoq, har qanday yomonliklarni tark etish, zohiriy va botiniy axloqning eng go'zaliga amal qilishdir" [Sullamiy 1977, 24]. degan fikrni bildiradi. "Farhangi zaboni tojik" lug'atida esa "futuvvat" so'zi (javonmard, saxo, karam) deb izohlanadi [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 450]. Husayn Voiz Koshifiy esa "futuvvat" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolariniquyidagicha keltiradi:

“Bilgilkim, “futuvvat” soʻzining lugʻaviy maʼnosi “yoshlik” demak, yosh yigitni “fatiy” derlar. Baʼzilar bu soʻzga izoh berib, futuvvatni javonmardlik (joʻmardlik) deganlar. Istiloh (termin) sifatida futuvvat deb omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur boʻlishni aytadilar, shu vajdankim, bunday odam hamisha axloqi bilan oʻz kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida mumtoz boʻladi. Xos taʼrif yuzasidan esa futuvvat insoniy fitrat nuri zuhrining nafsoniy belgilari zulmatiga qarshi qoʻyilishi, (shu zulmatni) yorib oʻtishidan iboratdir. [Koshifiy 2011, 7].

Eronlik olim Sayyid Jaʼfar Sajjodiyning “Farhangi istilohot va taʼbiroti irfoniy” asarida javonmard istilohiga shunday taʼrif beriladi: “Javonmard – soʻfiylar istilohida komil orif va oʻzidan kechgan insonga nisbatan aytiladi. Javonmardlarning yoʻli haqiqat mujohidlarining yoʻlidan ayrichadir. Ularning ishlari ham oʻzgacha rang-u boʻyga ega, ishlari ham boshqacha zavq-u shavqqa toʻla. Na ruxsat-u uzr ularning yoʻlini toʻsadi, na vahshat, qoʻrquv saltanati ularni qaytara oladi. Nuriy, Abu Hamza va Daqqoqni asir olishadi va qatlgaga buyurishadi. Jallod shamshirini koʻtarib kelganida oldinga Nuriy chiqadi va oldin meni boshimni ol, deydi. “Bu qanday botirlik”, deb soʻragan jallodga Nuriy, jonim birodarlarim uchun qurbon boʻlsin, deydi...” [Sajjodiy 1370, 294].

Unsurulmaoliy Kaykovus qalamiga mansub “Qobusnoma” asarining 44-bobi juvonmardlikka bagʻishlangan. Asarda futuvvat istilohi oʻrnida juvonmardlik soʻzi qoʻllangan boʻlib, juvonmardlik – “odamiylik”, “oliyjanoblik” maʼnolarini ifodalagan. “Qobusnoma”da insonning uch xil sifatga egaligi va ularning biri juvonmardlik ekanligi tilga olinadi: *“Bilgʻilki, odam uch xil sifatga egadir. Barcha shaxs, u xoh dono, xoh nodon boʻlsin, shu uch narsa bila xushnuddur. Bu uch narsaning biri aql, biri rostlik va biri juvonmardlikdir deydi* [Kaykovus 2015, 183].

Futuvvat soʻzini birinchi boʻlib, Jafar Sodiq, yana boshqa manbalarda Fudayl ibn Iyaz qoʻllagan deb koʻrsatiladi [Kusheyri 2021, 230]. Lekin uni birinchi boʻlib qabul qilgan inson Maʼruf Kerhi hisoblanadi [Reʼsat Ongoren 2003, 68]. Ushbu fatiy kalimasi Qurʼonda ham bir necha oʻrinlarda tilga olinadi: “Ular oʻz Robbilariga iymon keltirgan jasur qavm edilar” deya oyat va hadislarda ham keltiriladi [Uludağ 1996, 259]. Qurʼoni karimda futuvvat, fato, fatiy, axiylik tushunchalari juda koʻp oʻrinlarda qoʻllanadi. Adabiyotshunos J.Mahmudov futuvvat va axiylik tushunchalari Qurʼoni karimda 67 marta qoʻllangan desa, turkiyalik Raxshan Gurel oʻz tadqiqotida futuvvat kalimasini Qurʼoni karimda 21 oʻrinda (15 ta oyatda)

zikr etilishi, ularda “yosh yigit, shijoatli” mazmunidan tashqari xizmatkor, pokdomon kanizak, fatvo bermoq, fatvo istamoq, xabar so’ramoq, tush ta’bir etmoq kabi fe’l shakllarida qo’llanganini keltiradi va ularning qanchalik yuksak ma’noga egaligidan xabardor qiladi hamda futuvvatning tarixiy genizesi aynan Ilohiy kalom bilan bog’liqligini ko’rsatadi [Rahşan Gürel 1992, 3,8]. Olima Annamari Shimmel esa “feta” kalimasini Hazrat Aliga nisbatan qo’llangan deb baholaydi [Shimmel 1957, II-T: 197].

Futuvvat va nubuvvat masalasi

Futuvvat tarixiga nazar tashlansa, bashariyat tarixida nubuvvat xayliga qo’shilgan har bir payg’ambarlar avval nubuvvat bilan, keyin esa futuvvat axloqi bilan ziynatlandilar. Javonmardlar goh so’fiy ko’rinishida, goh avliyo ko’rinishida, goh shayx va pir ko’rinishida hayot kechirgan. Abdurahmon Jomiyning “Nafohat ul-uns”, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat shamoyin ul-futuvvat” nomli tazkirasida ko’plab shayxlarning eng go’zal axloqi futuvvat ekanligi ko’p o’rinlarda tilga olinadi. Javonmardlikning eng go’zal sifati biror ishni qilishda faqat jidd-u jahdning o’zi emas, balki boshqalarga oliyhimmatli bo’lishlilikdir. Bu haqida Ja’far b. Muhammad b. Nusayr Xuldiy Havvosning keltirishicha, javonmardlik o’z nafsini xor, musulmonlar hurmatini uluq bilmakdir. Va ham ul debdurkim, oliyhimmat bo’l! Zotan kishini jidd-u jahd emas, oliyhimmat kamolga yetishtiradi [Navoiy 2001, 118].

Futuvvat insonning ichki fitrati bilan bog’liq ruhiy-ma’naviy kuchdir. Insoniylikning birinchi belgisi iymon bo’lib, iymon insonni hayvondan ajratib turadi. Odamiylik, ya’ni javonmardlikning o’zak yadrosi ham aslida iymon sanaladi. Hazrat Navoiy ham odamiylikning birinchi belgisi iymon ekanligini “Hayrat ul-abror” dostoning 1-maqolatida alohida ta’kidlaydi:

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.

Ulki hadu rasm qo’yar mantiqiy,
Toki bu hayvoni bila notiqiy [Navoiy 1991, 100].

Futuvvat yoki javonmardlik adabiyotlarda ilmimi, tariqatmi yoki oqimmi degan masala ham mavjud. Tasavvufshunos Usmon Turarning keltirishicha, “Futuvvat tashkiloti tuzilish jihatidan tariqatlarga o’xshaydi. Maslakdagi bosqichlar, har bir kasbning mavjudligi, bu maslakka kirganlarning kundalik hayotlarini tartibga solgan futuvvatnomalarning borligi va boshqa jihatlar – bu oqimni muayyan

bir tariqatga o'xshatadi." [Usmon Turar 1999, 97]. Olim futuvvatni diniy-tasavvufiy ilm jihatiga emas, ko'proq ma'lum bir maqsad doirasida uyushgan ijtimoiy guruh manfaatlarini istifoda etadigan oqim sifatida olib qaraydi. Husayn Voiz Koshifiy futuvvatni tariqatning bir bo'lagi deya izohlaydi. Futuvvat tasavvufning amaliy ko'rinishi bo'lganligi uchun u faqat bir tariqatning maslak g'oyalarining umumiy yig'indisi emas, balki barcha tariqat-u oqimlarning maslak g'oyalarini ifoda etadi. Shu sababli ham barcha tariqatning vakillari futuvvat axloqi bilan o'zlarini xulqlantirishgan. Bir kuni Abduqodir Giyloni (qaddasa sirrahu) hazratlaridan so'ralgan: "Ey Abduqodir, shayxing kim?" Javob berayaptiki: "Oldinlari Shayx Hammod Dabbos edilar. Hozir esa ikki dengizdan suv ichmoqdaman. Birinchisi nubuvvat dengizi, ikkinchisi futuvvat dengizidir. Ya'ni Muhammad Mustafo (s.a.v) ning nubuvvat dengizidan va hazrat Ali (karramal-lohu vajhahu)ning futuvvat dengizidan suv ichmoqdaman" [Tasavvuf va naqshbandiylik 2019, 150].

Xulosa qilib aytganda, nubuvvat va valoyat ahlining axloqiy sifati va hol darajasini bildiruvchi futuvvat ilmini faqat tariqat yoki oqimning o'zi deb qabul qilish futuvvatning diniy-tasavvufiy mazmun-mohiyatidan biroz uzoqlashtiradi. Futuvvat ilmi diniy qarashlar doirasida sof axloqiy ilm, tasavvuf doirasida o'rganilsa tariqat, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida olib qaralganda, oqimdir degan xulosaga kelish mumkin.

Futuvvat ilmi insonga berilgan axloqiy sifat bo'lib, bu sifat avvalo, Allohning O'zidan payg'ambarlarga, keyin avliyolarga, pirlarga, podshohlarga va bani bashariyatga berilgan fazilatdir. Shuning uchun ham so'fiylar payg'ambarlardan meros qolgan futuvvat axloqqa ega bo'lishga har doim intilganlar.

Payg'ambarlarning hayot yo'li va ular bilan bog'liq nubuvvat va futuvvat masalasi arab, fors va turk olimlari tomonidan ham atroflicha o'rganilgan [Peygamber ve fütüvvet, 2017]. Ammo tasavvufning futuvvat bilan, so'fiylikning esa fatiylik bilan bog'liqligi jihatlari to'liq tadqiqot doirasida o'rganilmagan.

Islom, so'fiylik va futuvvat masalasiga doir mulohazalar

So'fiylik va fatiylik masalasining tarixiy ildizlari ko'proq payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) vafotlaridan keyin hokimiyat tepasiga kelgan xalifalik davri bilan bog'liqdir. Xalifa Abu Bakr Siddiq va Umar hukmronligi davrida payg'ambar sunnatiga qattiq amal qilindi. O'sha davr jamiyatida odamlar oddiy yashar. Boy va kambag'al ham teng haq-huquqqa ega edi. Hattoki, xalifa Abu

Bakr va Umar ham oddiy faqirona hayot kechirar edi. Ammo Usmon zamoniga kelib, jamiyat qatlamlari orasida o'zgarishlar paydo bo'ldi. Odamlar sinfiy boy va kambag'alga ajrala boshladi. Hukmdor Usmon shaxsiy yerlar, minglab qo'y va tuyalarga egalik qilardi. Usmon zamonida yaqin qarindoshlari ham asta-sekinlik bilan boylik orttirishga kirishdi. Bu esa jamiyatdagi ba'zi bir toifalarning xalifalikka nisbatan nafratini kuchaytirdi. Usmon vafotidan so'ng, xalifalik taxti Ali ibn Abu Tolib qo'lga o'tdi. Ma'lum bir muddat xalifalik tepasida turgan Aliga nisbatan qarshiliklar paydo bo'ldi. Ali hokimiyati tugatilishi bilan Xalifalik davri ham o'z poyoniga yetdi. Endi tarix sahnasida hijriy 661-yilda Ummaviylar sulolasidan Muoviya ibn Abu Sufyon hokimiyat tepasiga keldi. Muoviya taxtiga rahna solishi mumkin bo'lgan xalifalik avlodlarini birma-bir yo'q qilishga kirishdi. Ayniqsa Ali va uning avlodlari juda qattiq ta'qibga uchradi. Xalifa Muoviya hokimiyati diniy asoslardan chetga chiqib dunyoviylashib ketdi. U hokimiyatini saqlab qolish uchun tartib-qoidalar ishlab chiqishi lozim edi. Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) davrida dunyoviy qonun qoidalarga deyarli ehtiyoj yo'q edi. Chunki Qur'oni Karim va vahiyni o'zi butun arab jamiyatini boshqarishda dasturilamal edi. Mazkur muammoni anglagan ummaviylar sulolasi xalq ichidan chiqqan yoki boshqa yerlardagi hadislarini bilgan kishilarni (ular tobeinlar deb yuritilgan) o'z atrofiga yig'ishni boshladi. Natijada muhaddislik shakllandi. Lekin muhaddislar ichidan ham muhaddislarga va ummaviylarga qarshi kishilar paydo bo'ldi. Bular tarixda zuhdlar (zohid, ya'ni ibodat qiluvchi), obid, darveshlar deb ataldi. VII asr o'rtalarida zohidlik harakati sifatida qayd etilgan Muhammad bin Karrom boshchiligida «as'hobi zuhd va taabbud», ya'ni «zuhd va ibodat ahli harakati» ham, arabcha istilohda «futuvvat» deb nomlanganligi ham bejiz emas edi [Sirojiddinov 2011, 87].

VII–VIII asrlarda ummaviylar hokimiyatining tugashi va Abbosiylar xalifaligi boshlanishi paytlariga to'g'ri kelar edi. Zohidlar hamma narsani yaxshilik va yomonlik; halol va haromga ajrata boshladilar. Butun hayotlarini toat-ibodatga bag'ishladilar. Ilk zohidlarning uyushmasi Abu Hoshim tomonidan Ramla shahrida tashkil etilgan. Bu uyushmaga a'zo bo'lgan zohidlar o'rtasidagi falsafiy qarashlar ikki xil yo'nalishda rivojlandi. Biri Qur'on va hadisga amal qilib, xilvatga yuzlanib jannat orzusida Allohga zuhd qiluvchilar bo'lsa, ikkinchisi o'zlik menidan qutulib zavq va muhabbat bilan Alloh jamoliga yetish umidida faqir va darvishona yashovchi zohidlar edi. Ikkinchi guruh zohidlarining hayot yo'li so'fiylik bilan bog'lanib, so'fiylikning rivojlanishiga zamin hozirladi. Boyazid

Bistomiy, Uvays Qaraniy, Mansur Halloj, Ibrohim Adham, Robiya Adaviyalar, Zunnun Misriylar shular jumlasidandir.

Futuvvat tashkilotlarining shakllanish tarixi

Futuvvatning ma'lum bir guruh tabaqalardan tashkil topgan uyushmaga aylanish davri zohidlik davri bilan birgalikda kechdi. Umuman futuvvat g'oyasini ma'lum bir tashkilotning maslak g'oyasiga aylantirishning tarixiy asoslari haqida dunyo olimlari o'rtasida turli xil ixtiloflar mavjud. Turkiy xalqlar tarixini islomgacha va ilk islom davridagi holatini manbalar asosida tadqiq etilsa, bu davrda buddaviylik, zardushtiylik, moniylik kabi din va oqimlar turkiy xalqlarning madaniyati, ma'naviyati va falsafiy tafakkuriga kuchli ta'sir etganligini ko'rish mumkin. Turkiy xalqlarning islomgacha va ilk islom davri hayotida ham futuvvat va javonmardlik g'oyalari mavjud edi. Masalan, Zardushtiylikning muqaddas kitobi sanalgan "Avesto"ning bosh g'oyasi sanalgan "Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal" g'oyasi aynan javonmardlik tariqatining ayni mohiyati istifoda etadi. "Avesto"da javonmardlik haqida shunday fikrlar bor:

– Ey, Mazda!

Sening Olam Shahriyoringdan manzur bo'lguvchi ezgu qudrating qaysidir? Menga va mening yoronlarimga atalgan Sening ajr-mukofoting nedir?

– Ey, Ahura!

Ashah – Haqiqat va Ezgu Niyat nurlari ostida yumushlarimizning hal bo'lmog'i, ishlarimizning olg'a bosmog'i uchun javonmardlar huzurida ayon-u oshkor bo'lishingni nechog'li orzu qilaman!" [Avesto 2001, 26].

"Avesto" olam va odam, shaxs va jamiyatni komillikka chorlovchi buyuk odamiylik, insoniylik falsafasidir. Mazkur kitobda keltirilgan javonmardlik falsafasi asrlar osha juda ko'plab pandnoma va qahramonlik ruhidagi badiiy asarlarga ham o'z ta'sirini o'tkazib keldi. Masalan, eng qadimgi O'rxun-Enasoy bitik toshlari, Firdavsiyning "Shohnoma"si, Kaykovusning "Qobusnoma"si, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kabi padnoma turkumidagi barcha asarlarga o'z ta'sirini o'tkazdi.

"Avesto"dagi "Olam Shahriyori ruhlar dunyosida Ahuramazdaning amr-irodasini bajarsa, moddiy olamda ma'danlar ilohi, bechoralar va g'arib-u benavolarning panohidir. Uni mehribonlik va javonmardlik olami deb ham ataganlar" [Avesto 2001, 304]. Javonmardlikning tarixiy asoslarining ildizini "Avesto"dan topish mumkin. "Avesto"da keltirilishicha, "Kayumart" (Gayah maritan),

pahlaviyda “Gayumard” – ma’nosi o’lguvchi jon, yo’qlikka mahkum jon. Forsiyda u “Kayumars” shakliga o’zgargan. Kayumart Ahura Mazda yaratgan ilk bashardir. U yaratuvchi bunyod etgan astumand (moddiy) olamning oltinchisi. Uning yaratilish muddati yetmish kun, ya’ni oxirgi gahanbor (yaralishning so’nggi pallasi)da xotima topdi. Kayumart fikr qilguvchi ilk odam edi” kabi mazmundagi talqinlarga duch kelamiz [Avesto 2001, 327].

“Avesto”dagi javonmardlik olami Kaykovusning “Qobusnoma” asarida ham tilga olinadi: “Ey farzand, bilgilki donishlar aql va juvonmardlikdin alfoz bila jasadsiz bir necha surat yasabdurlar. Bu suratlar tan, jon, havos va maoniy suratidir. Debduurlarki, bu suratning tani – juvonmardlik, joni – rostlik, havosi – donishmandlik, maoniysi – safodir. Tan yetg’on guruh iyorlar va sipohiylardurki, haloyiq ularga juvonmardlar deb ot qo’yidilar; tan va jon yetg’on guruh zohirda ma’rifat sohibidurlarki, haloyiq ularga yolg’on ma’rifat deb ot qo’yidilar; tan, jon va havos yetg’on guruh hukamo, anbiyo va avliyodurlarki, xaloyiq ularga g’oyat donishmand deb ot qo’yidilar; tan, jon havos va maoniy yetg’on guruh farishtalardir va ularga juvonmardlik nasib bo’ldi”, deydi [Kaykovus 2015, 158].

“Qobusnoma”da iyorlar so’zi bir necha marotaba qo’llanadi. Lekin mazkur so’zning lug’aviy va istilohiy ma’nolari haqida yetarlicha ma’lumot berilmagan. “Iyor” so’zi arabcha so’zdan olingan bo’lib, “mezon”, “o’lchov”, “tartib”, “nizom” degan ma’nolarni ifodalaydi. Mazkur istiloh Bag’dod va Xuroson shaharlarida ijtimoiy-siyosiy harakatlar bilan bog’liq termin sifatida ishlatilgan. “Iyor” so’zi futuvvat va javonmardlikda futuvvat ahlining bir turi yoki ma’lum maqsad doirasida uyushgan guruhni ifodalab kelgan. Futuvvatnoma turkumiga oid juda ko’plab asarlarda mustabid tuzumga qarshi xalq ichidan chiqqan yosh yigitlar jamoasini ham ifodalab kelgan. Bu qatlam xalq himoyachilari, milliy ozodlik yo’lida boshini dorga tikishgacha (sarbadorlar) borgan milliy xalq qahramonlar sifatida mashhur bo’lgan. “Iyor” so’zi axloqiy istiloh sifatida javonmardlikning amaliy ko’rinishi bo’lib, himmat, saxovat, fidoyilik, to’g’rilik asosida yashaydigan inson ma’nosiga to’g’ri keladi. “Qobusnoma”da juvonmardlikning muhim uch xususiyati sanab o’tiladi: “juvonmardlik asli uch narsadur: biri ulkim, aytg’on so’zingni o’zing qilsang, ikkinchisi ulkim, rostlikka xilof qilmasang, uchinchisi ulki, hayr ishni ilgari tutsang. Odamdag’i qolg’on barcha sifatlar bu uch narsaning ostidadur” deya izohlaydi [Kaykovus 2015, 158–159].

Umuman, futuvvat ilmining bu kabi talqinlari Zardushtiy-

likning muqaddas kitobi sanalgan Avesto orqali keyingi davr namunalari ham ko'rinadi. Futuvvat va javonmardlikning ma'lum oqim sifatida shakllanish tarixini falsafashunos olim S.Karimov Moniy va Mazdak ta'limotiga borib taqalishini ta'kidlaydi [Karimov 2021, 217]. Bu kabi talqinlar esa futuvvat va javonmardlikning ma'lum bir uyushmaga birlashish davri forsdagi va arablarda shakllangan degan an'anaviy talqinlarni rad etadi. Aslida futuvvatning paydo bo'lishi, tarixiy taraqqiyotini Qur'oni karimdan va payg'ambarlar tarixidan izlash o'rinliroq.

X–XI asrlar "Ixvon as-safo" (Soflik og'alari) uyushmasi ham aynan futuvvat jamoalariga birlashgan guruhga o'xshab ketadi. "Ixvon as-safo", (X–XI) futuvvat, axiylik, javonmardlik kabi orifiy-zohidlik g'oya va harakatlar mavjud ediki, o'shalar asosida tasavvuf qaror topgan edi. G. E. fon Gryunebaum o'zining "Mumtoz Islom" asarida "...so'fiylar o'z g'oyalarini futionlardan (ya'ni futuvvatchilardan) qabul qilgan", deb yozadi [G. E. fon Gryunebaum 1986, 183]. IX–XI asrlardagi darveshlar jamoasi hunarmandlar jamoasi bilan uzviy aloqada bo'lganligini Y. E. Bertels ham alohida ta'kidlaydi [Bertels 1965, 21].

Ilk fatiylik uyushmalari islom paydo bo'lmasidan oldin Eron, Iroq va Arabiston yarim orolida mavjud edi. Mazkur guruh uyushmalarining g'oyaviy va falsafiy asoslari alturizm, birodarlik, xayrixohlik kabi axloqiy tizimni nazarda tutardi. Futuvvat islomdan oldingi davrlarda saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, iysor kabi qadriyatlar bilan uyg'un talqin etilgan. Islom dinidan keyin esa futuvvat tashkiliy birlashmalarga birlashishi tezlashdi. Muruvvat, saxovat, himmat, ehson; javonmardlik, jasorat, mardlik, birodarlik, mehmonnavozlik, oliyjanoblik kabi tushunchalar islom madaniyatida axloqiy kategoriya darajasiga ko'tarildi. Natijada, futuvvat g'oyalari islom madaniyatida axloqiy kodeks maqomiga aylandi. Uning axloqiy mazmun kasb etishi Qur'oni karimga, undan keyin esa payg'ambarimiz va u zotning sahobalari hayoti va sunnatga borib taqaladi. Demak, futuvvat ilmi islom olamida birinchi navbatda axloqiy qoidalar majmuasi sifatida shakllangan, deya xulosa qilish mumkin.

Futuvvat, darveshlik va faqr masalasi tadqiqiga doir izlanishlar

VII asr oxiri va VIII asr boshlarida tasavvuf tarixining ilk rivojlanish davri bo'lib, bu davrda so'fiy so'zi o'rnida zohid so'zi ishlatilar edi. Mazkur davrni Eronlik olim Birinjkar [Биринджкар

2014, 7-8], turk olimi U.Turar va K.Yilmaz “zuhd” (zohidlik) davri deb atashgan [Selçük 1994, 25].

Ingliz sharqshunosi R.Nikolson “soʻfiylik islomdan oldingi davrda ham mavjud boʻlgan degan” degan fikrni ilgari suradi [Nicholson 1978, 58–60]. VIII asr oxiri va IX asr boshiga kelib zohid soʻzi oʻrnida soʻfiy soʻzi faol qoʻllana boshlandi. Asta-sekin soʻfiylik rivojlanib ketdi. IX–X asrlarga kelib soʻfiylarning mistik jamoalari paydo boʻldi. X asrda Iroqdagi mistik maktabning ovozi har yerga yoyilgan boʻlsa-da, boshqa yerlardagi mistik maktab qoidalarida “soʻfiy” istilohi qoʻllanilmas edi. Soʻfiy Oʻrta Osiyo va Xuroson mistik maktablarda “hakim” deb nomlanar edi. Masalan, Hakim Termiziy asarlarida soʻfiy atamasi ishlatilmagan. Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdulloh al-Hakim al-Naysaburiy al Bayyiy (v 409/1014) tomonidan yozilgan “Tarixi Nishopur” asarida IX-X asrlarda Nishopurda yashagan olimlar, mashhur kishilarning tarjimai holi berilgan. Bu kitobda 50 ga yaqin mistik maʼlumotlar bor. Ularning birortasida ham soʻfiy yoki malomatiy deb atalmagan. Ular koʻproq zuhhod, ubbod deb atalgan [Сирождидинов 2011, 88]. Ular oʻz tartib qoidalariga ega edilar. Soʻfiylik tashkilotlari oʻz halqalarini ishlab chiqishdi. Bu halqalar ichida pir va muridlik masalasi alohida ahamiyat kasb etardi.

Tariqatning shakllanishi va soʻfiylikning mazmun-mohiyatini bilish uchun murid pirga qoʻl berib undan ilm oʻrganishi kerak edi. Pirlar oʻz muridlariga turli xil ogʻir sinovlar berib nafsini tarbiyalar edi. Muridlar purning xonaqohlarida ilm olishar va boʻsh vaqtlarida kasb-hunar bilan mashgʻul boʻlishardi. Odatda xonaqohlar odamlar gavjum shaharlarda bunyod etilar edi. Basra, Kufa, Nishopur va Bagʻdoddagi soʻfiylik jamoalari hunarmand kosiblar jamoalari bilan doim aloqada boʻlgan. Atoqli shayxlarning tarjimai hollari bilan tanishish ularning aksariyati kasb-korning u yoki bu turi bilan mashgʻul boʻlganligini koʻrsatadi. Shunga asosanib aytish mumkinki, darveshlar jamoalari va kosiblarning yashirin tashkilotlari (futuvvat) oʻrtasida qandaydir aloqalar ham boʻlgan [Бертельс 2005, 74].

Futuvvat guruhleri va darvesh jamoalarining bir-biriga yaqinligi va aloqadorligi haqida Alisher Navoiy oʻzining “Farhod va Shirin” dostonining 18-bobida toʻxtaladi. Unda jannat va doʻzaxni yaratgan Allohning jabborlik (rahmdillik) bilan birga qahhorlik (qahrli) sifatleri keltiriladi. Va agar kimgaki shohlik oynasi berilsa, u fanofilloh maqomiga tushib, Alloh jamoliga muyassar boʻladi. Allohning zotiga yetgan qul banda Haq sifatlariga ham ega boʻlmogʻi kerak. Allohning jamoliga yetishish (vuslat) har qanday ulugʻlik

maqomidan ham ustundir. Biror dushman uning joniga qasd qilsa-yu, bu esa dushmaniga jonini qurbon qilsa yoki hodisalar kamonidan yuzlab o'q otilsa-yu, bu o'qlarni dushmaniga emas, o'ziga ravo ko'rsa bu ish darveshlikka xos sifatlardandir deydi:

Qay-u dushmanki, qasdi joni qilg'ay,
Tilarkim, jon aning qurboni qilg'ay.

Havodis shastidin gar kelsa yuz o'q,
Ravo ko'rgay o'ziga, o'zgaga yo'q.

Bu darveshlikda xush sifatdur,
Vale shohlig'da noxush xosiyatdur.

Navoiyning darveshlik haqidagi umumfalsafiy qarashlari zahirida futuvvat g'oyasiga xos bo'lgan o'z manfaatidan boshqalar manfaatini ustun qo'yish (alturizm) g'oyasi yotadi. Bu g'oyalarning ildizi esa Qur'oni karimga va payg'ambarimiz sunnatiga borib bog'lanadi. Rasululloh sollalohu alayhi va sallam aytdilarki: "Kim do'zax olovidan uzoq va jannatini bo'lishni istasa, ajalini Allohga va qiyomat kuniga ishongan – imon keltirgan holda qarshilasın. O'ziga ravo ko'rganni o'zgalarga ham ravo ko'rsin, ya'ni odamlarning o'ziga nisbatan qanday muomala qilishlarini xohlasa, u ham odamlarga shunday muomala qilsin" [Ахмад Ибн Мухаммад Абдуллох 2020, 172]. Payg'ambarimiz hadislarida keltirilishicha, "O'zi yaxshi ko'rgan narsani birodariga ravo ko'rmoqlik iymondandir. O'zingiz yaxshi ko'rgan narsani birodaringizga ravo ko'rmaguningizcha hech biringiz chinakam mo'min bo'la olmaysiz" [Buxoriy 1991, 7].

Tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov bu haqida shunday deydi: "Futuvvat bilan tasavvuf g'oyalari aksar bir-biriga muvofiq keladi. Futuvvat ham, tasavvuf ham inson axloqini poklash, mehr-u shafqat, himmat va mardlik ko'rsatishni targ'ib etadi. Va bu jihatdan ilohiyot ishqida dunyodan yuz o'g'irgan, jismini ma'naviy kamolot yo'liga qurbon etgan darvesh bilan birodarlik, fidoyilik udumiga sodiq javonmardning maqsadlari mos edi" [Комилов 2009, 110]. Demak, o'zi sevgan narsasini do'stiga ravo ko'rish musulmonlikning muhim jihatlardandir. Darvesh bilan javonmard futuvvatning ana shunday muhim axloqiy talablariga sidqidildan amal qilgan. Faqrlik ixtiyor etgan solih bilan futuvvat yo'liga kirgan javonmard umumiy maqsadlari bir-biriga aloqador bo'lsa-da, ma'lum bir masalalarda farq qiladi. Faqirlik – Allohga olib boradigan eng qisqa yo'lidir. Faqirlik yo'liga kirgan solih fanoga yetish uchun o'z nafsi bilan kurashadi. "Menlik"ni mahv etib ilohiy o'zlikni anglay-

di. Bunday faqirga esa bu dunyo muammolari qiziq emas. Futuvvat yo'lga kirgan javonmard esa ham jismonan, ham ruhan o'z nafsiga qarshi jihad qiladi. U ham "menlik"ni yengib, ilohiy o'zlikni anglaydi. Ammo fatiyning faqrdan farqi esa u olam va odam muammosini o'zining azaliy muammosi deb biladi. U ilohiy mohiyatni anglab xalqni to'g'ri yo'lga qaytarish, jamiyatdagi nohaqliklarga qarshi kurashish uchun ilohiy dargohdan ortga qaytadi.

Bu esa axloq masalasida ularning g'oya va qarashlari mushtarak ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Juda ko'plab tasavvufshunos olimlar futuvvat ilmini faqat axloqiy jihatlariga e'tibor berib tasavvuf bilan bog'liq taraflarini tahlil qilish bilan cheklanadilar. Futuvvat va tasavvuf har doim bir-biriga uzviy bog'liqdir. Futuvvat tasavvufsiz nazriy mohiyat kasb etmaganidek, tasavvuf ham futuvvatsiz amaliy mohiyat kasb eta olmaydi. Tasavvuf ko'proq xos kishilarga mos ilm bo'lsa, futuvvat xalq ommasiga mo'ljallangan ilmdir. Lekin yuqoridagi fikrlar orqali futuvvat faqat tasavvufning xalqona amaliy ko'rinishi ekan, degan biryozlama fikrga bormaslik lozim.

Tasavvufdagi tarkidunyochilik qilish g'oyasi futuvvatda qoralanadi. Futuvvatda halol mehnat qilib, rohat va farog'atda yashash g'oyasi ilgari suriladi. Keyin vahdat ul-vujud muammosida ham ularning qarashlari bir xil emas. Futuvvatchilar Alloh va insonning bir biriga qo'shib ketish g'oyasini oqlamaydilar. Ularning nazdida Xudoni faqat irfoniy idrok qilish va uning zotiy sifatlarini mushohada qilish mumkin xolos. V.Vazirovning keltirishicha, futuvvatga kirgan murid 3 bosqichni bosib o'tadi. Birinchi bosqichda murid pir yordamida Allohni idrok qilishni o'rganadi. Ikkinchi bosqichda esa Alloh tomonidan yuborilgan barcha diniy kitoblarni mushohada qilishni o'rganadi. Uchinchi bosqichda esa Alloh ma'rifatini mukoshafa qilish qobiliyatiga ega bo'ladi [Вазиров 1991]. Olimning yuqoridagi tahlili ko'proq vahdat ul-shuhud ta'limotiga yaqin keladi. Olimning bu talqini yana mufasssalroq tahlil qilish mumkin:

1. Toliblik (talab) – mazkur birinchi bosqichda murid futuvvatga kirish uchun pirga qo'l beradi. O'z nafsini poklashga kirishadi. Bu bosqichda sabr, hilm, to'g'rilik muhim sanaladi.

2. Muridlik (suluk) – bu bosqichda murid ma'naviy poklangandan so'ng, futuvvat ahdini qabul qiladi. Majlislarda ishtirok etadi. Kasb-hunar o'rganadi. Jismoniy-ruhiy jihatdan tarbiyalanib boradi.

3. Fato (javonmard) – bu bosqichda murid eng yuqori darajaga yetadi. Unda komil insonga xos sifatlar shakllanadi. Zohiri xalq bilan botini esa Alloh bilan qurb hosil qiladi.

Bu bosqichlar tasavvuf tariqatlaridagi sayr-u suluk bosqichlariga juda yaqin ammo bir-biridan farq qiladi. Futuvvatda bu jarayon ko'proq ijtimoiy, kasbiy-ma'naviy jihatlari bilan namoyon bo'ladi. Mazkur talqinning badiiy adabiyotga transformatsiyalashuvini Alisher Navoiyning "Xamsa" asari orqali yanada aniq tasavvur qilish mumkin.

Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin

Alisher Navoiy dostonlarida futuvvat va javonmardlik g'oyasi juda chuqur badiiy tagzaminiga ega. Navoiy futuvvat g'oyasini faqat axloqiy kategoriya sifatida emas, balki komil insonni tarbiyalovchi yo'l sifatida tasvirlaydi. Yuqorida tilga olingan uch bosqich: talab, murid, fato – Alisher Navoiy "Xamsa" dostonidagi syujetlar, obrazlar va badiiy timsollar orqali tasvirlanadi. Masalan, talab bosqichini Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida keltirilgan hikoyatlar orqali sharhlaydi. Tolib yuksak darajaga yetish uchun iymon, islom, adolat, karam, ilm, poklikka intilishi lozim. Hikoyatlar aslida tolib egallashi lozim bo'lgan bosqichlar bo'lib, unda tolib o'z nafsini tarbiyalab borishi lozim.

Dostonning har bir maqolati va unga ilova qilingan hikoyatlar orqali muayyan axloqiy g'oyalar ilgari suriladi. "Hayrat ul-abror" Alisher Navoiy tomonidan futuvvat g'oyasining nazariy va poetik manifesti darajasida yozilgan asardir.

Keyingi ikkinchi – muridlik bosqichini "Xamsa"ning ishqiy qissalari sanalgan "Farhod va Shirin" va "Layli va Majnun"ning bir-biriga bo'lgan majoziy va ilohiy ishq orqali tahlil qilish mumkin. Doston qahramonlari ma'shuqa timsoli orqali Haqni izlaydi. Masalan, Farhod o'z muhabbati yo'lida o'z nafsini bilan kurashadi. Dostondagi dev, robot odam, ulkan tog' ham aslida Farhodning nafs timsoli edi. Farhod iymoni, pokligi va mehnati bilan ularni yengadi. Farhod bu ishlarni Shiringa yoqish uchun emas, balki ishq uchun qiladi. Ishaq uning butun vujudini poklaydi. Navoiy Farhod timsoli orqali futuvvatni ishq bilan uyg'un tasvirlaydi. Farhod ishqni talab qilmaydi, balki ishqqa munosib bo'lishga harakat qiladi. Bu esa futuvvatning eng chuqur qatlamidir.

Farhoddagi futuvvatga xos adabning ildizi aynan ishq bilan bog'liq edi. Farhod majoziy ishq orqali Haqqa yetishmoqchi bo'lgan murid timsoli sifatida gavdalanadi. Koshifiy tabiri bilan aytganda, futuvvat bir daraxt bo'lsa, unga kuch va tiriklik baxsh etib turuvchi kuch bu pok muhabbatdir [Koshifiy 2019, 300].

Farhod va Xusrav bilan bog'liq munozarada o'zini ulug'

Chin xoqonining o'g'li ekanligidan g'ururlanmaydi. Bu muridning futuvvatga xos yuksak tavozesidir.

Farhodning ulkan tog'ni teshib nahr ochishi – futuvvatga xos xidmatning yorqin ifodasidir. Farhodning muhabbati amaliy futuvvatdir. Farhod doston so'ngida ishq uchun jonini fido etadi. Bu fano holati futuvvatdagi o'zini boshqalar uchun fido qilish g'oyasi bilan hamohang holdir. Bu holat muridning o'zini Haq uchun yo'q qilishdir. Farhod ishq orqali komillikka erishadi. Bu Allohga muridlik ya'ni qullikning eng yuksak ko'rinishidir.

“Layli va Majnun” dostonida esa futuvvat ruhiy jarayonlar, hollar, maqomlar bilan tasvirlanadi. Majnun uchun maqsad bitta. U ham bo'lsa, majoziy ishq orqali ilohiy ishq vasliga yetishish. Majnun uchun futuvvat Allohga yaqinlashtiruvchi bir vosita. Majnun dostonida to'laligicha fanoga yuz tutgan oshiq sifatida tasvirlanadi. Majnun uchun bu dunyo tashvishlari zarracha ahamiyatsiz. U – ilohiy ishqdan sarmast oshiq. Vujudi bu olamda mavjud bo'lsa-da, ruhiyati, hol martabasi bu dunyoga xos emas. Har safar Laylini ko'rganda, o'zini yo'qotadi. Bir holdan ikkinchi holga o'zgaradi. Majnun haqiqiy fatiy oshiq. Uni Navfalning qiziga uylantirishdi. Ammo ikki yorning visol kechasi uzoqqa bormadi. Qiz boshqa insonga muhabbat bog'lagan edi. Majnun barcha aybni o'z bo'yniga oladi va yigitlik shani, g'ururi va or-nomusini o'ylamasdan qizga yuksak muruvvat ko'rsatib, qizni el oldidagi malomatdan saqlaydi. Chunki Majnun haqiqiy javonmard valiy timsolidagi orif zotdir. Uning ichki dunyosi bu dunyoning savdolari bilan savdolashmaydi. Qalbi fanoga yuz tutgan oshiq uchun bu dunyo sinovlarining zarracha qadri yo'q. Majnun uchun eng katta sinov – bu Layli ishq orqali Haq vasliga yetishishdir. Majnunning maqsadi ishq olovida toblanib, ilohiy mohiyat asroridan bahramandlik hissini tuyishdir.

Futuvvatning uchinchi bosqichi – bu feto bosqichidir. Alisher Navoiy “Xamsa”ning yakunlovi “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandarni fatiy hukmdor, odil podshoh, dono aql egasi, valiy zot sifatida tasvirlaydi. Navoiy Iskandarni faqat fath etuvchi hukmdorligiga emas, balki ichki dunyosini yengib nafs ustidan g'alaba qozongan komil avliyo zot jihatlariga urg'u beradi. Iskandar dunyo kezadi. Zulmdan aziyat chekayotgan odamlarni himoya qiladi. Qayerga bormasin ilm olishga intiladi. Futuvvatning feto bosqichi Iskandarda zo-hiriy va botiniy qorishiq holda tasvirlangan.

Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni orqali futuvvat nafaqat induvidal, balki ijtimoiy-siyosiy mezon vazifasini ham bajarishi kerakligiga urg'u beradi. Dostonlarda futuvvat har xil rakurslarda

ifodalangan. Ya'ni futuvvat bitta qolip emas. Har bir qahramonning ruhiy-ma'naviy olamini ochayotganda har xil darajada tasvirlanadi. Badiiy adabiyotda futuvvat g'oyasi shunchaki g'oya emas, balki o'zgarishga uchragan ma'no ko'lamini o'zgarishga uchragan poetik tafakkur, dramatik kuch, obrazning yadro tuzilmasidir.

Xulosa

Futuvvat g'oyasi islomiy-ma'rifiy tafakkur manbalarida chuqur ildiz otgan bo'lib, nubuvvat nuridan zohir bo'lgan axloqiy kamolot yo'li sifatida shakllangan. Mazkur tushuncha saxovat, fidoyilik, halollik kabi yuksak insoniy fazilatlarni o'zida mujassam etadi. Futuvvat g'oyasi tasavvuf tariqatlariga, darvesh jamoalariga, faqrlarga, javonmardlarga, malomatiylikning shakllanishi va rivojlani-shiga ta'sir ko'rsatgan. Futuvvat nafaqat so'fiylik maktabi asoslarini, balki barcha tariqatlar orasida axloqiy mezon vazifasini bajargan.

Futuvvat va javonmardlik diniy qarashlar doirasida sof axloqiy ilm, tasavvuf doirasida o'rganilsa, tariqat, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida olib qaralsa oqimdir, degan xulosaga kelindi.

Navoiy futuvvat g'oyasini nafaqat tasavvufiy, irfoniy, balki badiiy estetik hodisa sifatida ham tasvirlaydi. "Xamsa" dostoni qahramonlari Farhod, Majnun, Iskandar orqali Navoiy futuvvat g'oyasini obraz va timsol darajasigacha olib chiqdi. Futuvvatni axloqiy qadriyat sarhadlaridan olib chiqib badiiy tafakkur kengliklari tadbiq etdi. G'oyani obrazga, obrazni timsolga, timsolni esa xarakter tip darajasiga olib chiqdi. Hali hech kim badiiy tafakkur maydonida Navoiychalik futuvvat g'oyasini poetik san'atkorlik darajasiga olib chiqib yuksak avj pardani tasvirlab bera olgan emas. Navoiy futuvvatning falsafiy, axloqiy g'oyalarini dostonlarning tag zamiriga singdirib yubordi. Natijada futuvvat g'oyasi "Xamsa" dostonida axloqiy kodeks emas, balki badiiy voqelikning ichida yashaydigan, yuksak dramatismga qurilgan murakkab falsafiy obrazga aylandi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 2001. МАТ. Йигирма томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар С. Ғаниева, М.Мирзаҳмедова. Тошкент: Фан.
- Авесто. 2001. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. Тошкент: Шарқ.
- Bedirhan. Editör: *Melike Türkan BağlıKerim Eğitim ve Sağlık Vakfı ve TÜRKAD İstanbul Şubesi* 3 Aralık, İstanbul.
- Buxoriy. 1991. *Sahihi Buxoriy*. 1-jild. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjiması. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririya-ti.
- Бертельс, Е.Э. 1965. *Суфизм и суфийская литература*. Москва.

- Бертельс, Е.Э. 2005. *Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси*. Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
- Биринджар, Р. 2014. *Знакомство с исламскими науками: калам, фалсафа, ирфан*. Пер. с перс. С.Хаджаниязова. предисл. коммент. и общ. ред. И.Таировой. Москва: Садр.
- Eraydın, S. 1994. *Tesevvuf ve tarikatlar*. Marmara üniversitesi İlahiyat fakültesi vakfı yayınları. İstanbul.
- Фарҳанги забони тоҷикӣ. 1969. (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Дар зери таҳрири М.Шукуров ва д. Ҷилди I. Москва: Советская энциклопедия.
- Gürel, Rahşan.1992. *Razavının Fütüvvet-namesi (Fütüvvet-nama-i kebir veya Miftahud-dakayık fi beyan l futuvveti vel haqayık)*. Doktora Çalışması. İstanbul.
- Грюнебаум, Г. 1986. *Классический ислам. (600-1258)*. Москва: Очерки истории.
- Hız. Peygamber ve fütüvvet. 2017. Yayın Yönetmeni ve Baş editör: Muham-mad.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Кошифий, Ҳ. 2019. *Футувватномаи султони Ғоҳид жавонмардлик тариқати*. Таржимон: Н.Комилов. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.
- Кайковус. 2015. *Қобуснома*. Форсчадан Муҳаммад Ризо Оғаҳий таржимаси. Нашрга тайёрловчилар С. Долимов, У. Долимов. Тошкент: O'qituvchi.
- Kuşeyrî. 2021. *er-Risâle*, Qohira.
- Каримов, С. 2021. *Тасаввуф фалсафаси*. Ўқув қўлланма. Самарқанд: СамДУ нашри.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Мовароуннахр — Ўзбекистон.
- Nicholson, R. 1978. *İslam süfileri (The mystics of islam)*. Ankara: Kültür bakanlığı.
- Ongoren, Reşat. 2003. *Ma'rûf-i Kerhî*. TDVİA, XXVIII, İstanbul.
- Schimmel, A. 1957. *Taberî Tarihi'*nden. Bkz. *Târîhu't-Taberî*, Kâhire.
- Сулламий. 1977. *Тасаввуфда футувват*. тарж. Оташ С. Анқара.
- Sajjodiy, S. 1370 h. *Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy*. Tehron: Tohuriy.
- Тасаввуф ва нақшбандийлик: манбалар ва ҳикматлар*. 2019. Таржимон ва сўзбоши муаллифи: С.Сайфуллоҳ. Масъул муҳаррир: У. Алимов; Ўзбекистон мусулмонлар идораси. Тошкент: "O'zbekiston" НМИУ.
- Uludağ, Süleyman. 1996. *Fütüvvet. XIII, TDVİA, İstanbul*.
- Усмон, Т. 1999. *Тасаввуф тарихи*. Тошкент: Истиклол.
- Вазиров, В. 1991. *Очеркҳои фалсафаи иҷтимоии Калом ва футувват*, Д.
- Шайх Аҳмад Ибн Муҳаммад Абдуллоҳ. 2020. *Ахлоқус солиҳийн (яхшилар ахлоқи)*. Шайх Аҳмад Ибн Муҳаммад Абдуллоҳ. Тошкент: Azon kitoblari.

Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation

Sardorbek Umarov¹

Abstract

This article offers a comprehensive examination of futuwwa – a key ethical and spiritual concept in classical Uzbek and Sufi literature. It investigates the historical origins of futuwwa, tracing its presence in pre-Islamic cultural paradigms and its systematic evolution within Islamic intellectual and spiritual traditions. Special attention is given to the literary articulation of futuwwa ideals through the poetic imagination of Alisher Navoi, particularly within the character systems of his *Khamsa*. The study employs a comparative approach to analyze conceptual intersections and divergences between *fata* and Sufi, as well as between dervishhood and *javānmardī*. Moreover, the article addresses scholarly debates regarding the classification of futuwwa – as a spiritual path (*ṭarīqa*) or a sociocultural movement – while also elucidating its integrative relationship with *nubuwwa* (prophethood) and *walāya* (sainthood). The complex dynamics of the *pir-murīd* relationship are examined within the broader framework of futuwwa, ultimately demonstrating how futuwwa serves as a bridge between mystical ethics and literary representation.

Key words: *futuwwa, nubuwwa, walāya, ṭarīqa, Sufism, dervishhood, javānmardī, Mani, Zoroastrianism, Avesta, pir-murīd, classical literature.*

References

- Alisher Navoiy. 2001. MAT. Yigirma tomlik. 17 t. *Nasoyim ul-muhabbat*. Nashrga tayyorlovchilar S.G'anieva, M.Mirzaahmedova. Toshkent: Fan.
- Avesto*. 2001. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjiması. Toshkent: Sharq.
- Bedırhan. Editör: Melike Türkan BağlıKerım Eğitim ve Sağlık Vakfı ve TÜRKAD İstanbul Şubesi 3 Aralık, İstanbul.
- Buxoriy. 1991. *Sahihi Buxoriy*. 1-jild. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjiması. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.
- Bertels, Ye.E. 1965. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. Moskva.
- Bertels, Y.E. 2005. *So'fizm va tasavvuf adabiyoti*. Rus tilidan I.Mirzaev

¹ Sardorbek A. Umarov – Doctor of Philosophy (PhD) student at the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and literature.

E-pochta: s.umar.91@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-5696-5532

For citation: Umarov, S.A. 2024. "Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation". *Golden scripts* 4: 91 – 108.

- tarjimasi. Toshkent: «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti.
- Birindjkar, R. 2014. *Znakomstvo s islamskimi naukami: kalam, falsafa, irfan*. Per. s pers. S.Xadjaniyazova. predisl. komment. i obsh. red. I.Tairovoy. Moskva: Sadra.
- Eraydın, S. 1994. *Tesevvuf ve tarikatlar*. Marmara üniversitesi İlahiyat fakültesi vakfı yayınları. İstanbul.
- Farhangi zaboni to'yikū*. 1969. (az asri X to ibtidoi asri XX). Iborat az du ıld. Dar zeri tahriri M.Shukurov va d. ıldı I. Moskva: Sovetskaya ensiklopediya.
- Gürel, Rahşan.1992. *Razavının Fütüvvet-namesı (Fütüvvet-nama-i kebir veya Miftahud-dakayık fı beyan l futuvvetı vel haqayık)*. Doktora alıması. İstanbul.
- Gryunebaum, G. 1986. *Klassicheskiy islam*. (600-1258). Moskva: Ocherki istorii.
- H. Peygamber ve fütüvvet*. 2017. Yayın Yönetmeni ve Baş editör: Muhammad.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Koshifiy, H. 2019. *Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati*. Tarjimon: N. Komilov. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- Kaykovus. 2015. *Qobusnoma*. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi. Nashrga tayyorlovchilar S. Dolimov, U. Dolimov. Toshkent: O'qituvchi.
- Kuşeyrî. 2021. *er-Risâle*, Qohira.
- Karimov, S. 2021. *Tasavvuf falsafasi*. O'quv qo'llanma. Samarqand: SamDU nashri.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr — O'zbekiston.
- Nicholson, R. 1978. İslam süfileri (The mystics of islam). Ankara: Kùltür bakanlığı.
- Ongoren, Reşat. 2003. *Ma'rûf-i Kerhî*. TDVİA, XXVIII, İstanbul.
- Schimmel, A. 1957. *TaberîTarihi'*nden. Bkz. *Târîhu't-Taberî*, Kâhire.
- Sullamiy. 1977. *Tasavvufda futuvvat*. tarj. Otash S. Anqara.
- Sajjodiy, S. 1370 h. *Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy*. Tehron: Tohuriy.
- Tasavvuf va naqshbandiylik: manbalar va hikmatlar*. 2019. Tarjimon va so'zboshi muallifi: S.Sayfulloh. Mas'ul muharrir: U. Alimov; O'zbekiston musulmonlar idorasi. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU.
- Uludağ, Süleyman. 1996. *Fütüvvet*. XIII, TDVİA, İstanbul.
- Usmon, T. 1999. *Tasavvuf tarixi*. Toshkent: Istiqlol.
- Vazirov, V. 1991. *Ocherkhoi falsafai ichtimoi Kalom va futuvvat*, D.
- Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdulloh. 2020. *Axloqus solihiy (yaxshilar axloqi)*. Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdulloh. Toshkent: Azon kitoblari.